

"HEKAH ITHMAR HA D'RAV PLONI" /
והיכא איתמר דרב פלוני

Author(s): יעקב זוסמן and J. Sussmann

Source:

Proceedings of the World Congress of Jewish Studies /
דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות

Vol. Volume III, DIVISION III: THE SPIRITUAL CREATIVITY OF THE JEWISH PEOPLE; JEWISH
THOUGHT, MISHNAH AND TALMUD, RABBINIC LITERATURE, JEWISH PHILOSOPHY AND
KABBALA; JEWISH LAW; HEBREW LITERATURE AND POETRY / / 1969), pp. 175-184, רבנית,
בספרות כרך ג, חטיבה ג: יצירתו הרוחנית של עם ישראל: מחשבה יהודית, משנה ותלמוד, ספרות
(תשכ"ט פילוסופיה עברית וקבלה; משפט עברי; שירה ופיוט; ספרות עברית; ספרות יידיש; היהודית

Published by: World Union of Jewish Studies / האיגוד העולמי למדעי היהדות

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23522015>

Accessed: 18-02-2019 13:48 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

World Union of Jewish Studies / האיגוד העולמי למדעי היהדות is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Proceedings of the World Congress of Jewish Studies / דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

”והיכא איתמר דרב פלוני” *

יעקב זוסמן

ירושלים

מסכת הסוגיא התלמודית ארוגה מהבאות מפסוקי המקרא. ממשנתם של תנאים ומתורתם של אמוראים. השקלא וטריא התלמודית בנויה בעיקר על ציטטות מן המקורות – קדומים ומאוחרים – מהם מקשים ומתריצים ובהם מסתייעים לראיה ולדחיה. ציטטות אלו מובאות בטרימינולוגיה מגוונת והן משתלבות בסוגיא בדרכים שונות. דרכי התלמוד בציטטות למיניהן לא נחקרו עדיין בכל היקפן, ואף-על-פי שראשונים ואחרונים עמדו על פרטים הרבה – הן כמה שנוגע לחשיבותן של הציטטות לגבי נוסחאות המקורות המובאים והן לגופה של הסוגיא המצטטת – רחוקים אנו עדיין ממיצוי של נושא מורכב זה. כאן נדון בפרט אחד מדרכי הציטטות של מאמרי אמוראים בסוגיות התלמוד.

מקורות תנאיים ומאמרי אמוראים, שנאמרו במקורם לענין אחר ובהקשר אחר, מובאים בתלמוד – ע”י אמוראים ובסוגיות סתם – על כל צעד ושעל. מגלגלים הם את כל המסורת התנאית והאמוראית העומדת לרשותם, מענין לענין ושלא באותו ענין, עד שנעשה כולו כדור אחד, ”והיה התלמוד מקצתו מחוברת למקצתו”. הציטטות מובאות בדרך כלל במפורש ובלשון המקור: ”דתנן...”, ”כדתניא...”, ”דאמר רב פלוני...”, ”תנן... והוינן בה... ואמר ר”פ...”, ובלשונות של ציטטה כיוצא באלו. אבל לעתים קרובות מובאים הדברים בקיצורים, בפרפרזות ואף בר-מזים בלבד, כגון: ”רבי פלוני היא”, ”כמאן דאמר”, ”ולר”פ דסבר”, ”כדרב פלוני”, ועוד הרבה.

הציטטות המפורשות והרמזות נמצאות לפנינו בדרך כלל במקומן, והבקי במקורות התנאים ובתלמודם של האמוראים יכול לציין למקורן ולהסביר את כוונתן של הרמזות. וכלשונו של רבינו נסים גאון: ”קיצרו בקצת מקומות... וראו כי יספיק זכרון בעל השמועה כי ידעו שאנו יכולין לידע אותה שמועה מהמקום אשר נזכרה כבר”.¹ רנ”ג והבאים אחריו הסתפקו בציון המקורות והבאתם, ובכמה הערות כלליות על דרכי התלמוד בציטטות, אבל לא התכונו כלל למצות את הנושא בכל היקפו. על חשיבותן של הציטטות האמוראיות לחקר מקורות התלמוד – לדרך גילגולו

* הדברים נמסרים כאן כנתינתם בהרצאה שבעל-פה, ולא נוספו עליה אלא שינויי סיעון ומראי-מקומות בלבד. אני מקוה לחזור ולדון בנושא כולו בהודמנת אחרת ובמסגרת רחבה יותר.

1. על נוסחאות של משניות וברייתות המובאות בסוגיות הגמרא הרבו להעיר הראשונים, ובמיוחד ר”ת בספר הישר; והעמיק והרחיב בנושא זה – ובטרימינולוגיה של הציטטות התנאיות – הר”ן אפשטיין בספרו הגדול: מבוא לנוסח המשנה, ובמיוחד בפרקים ח ו-ט.
2. בחרתי בדוגמא שהיא לדעתי אופיינית לדרכי הציטטות האמוראיות בכלל, וש אפשר לה-ציע אותה מבלי לדון בפרטי בעיות-נוסח, ניתוח-סוגיות ופירושן.
3. בהקדמתו לספר המפתח, מהדורת גולדנשל, ג’ ע”ב.

של החומר האמוראי עד לקביעתו בתלמוד שלנו, לתלמודן של הישיבות השונות, ליחסי מסכתות התלמוד זו לזו ולהרבה בעיות יסוד כיוצא באלו – עמדו כבר גאונים וראשונים, ובמיוחד חוקרי התלמוד החדשים.⁴ אבל עדיין לא נבדקה הטרמינולוגיה של הציטטות האמוראיות, משמעותן ולשוניותן ובעיקר דרכי שילובן של המובאות בסוגיא המקומית. לעתים תלו החוקרים בלשונות ובמונחי הציטטה יותר ממה שיש בהם, אף-על-פי שאין לנו אלא כל סוגיא וכל ציטטה לפי עניינה ולפי מקומה. ונראה, שלא כל המנוסח בלשון ציטטה אמנם מובאה הוא ממקום אחר; הדברים תלויים הרבה בדרך שילובם של המאמרים בשקלא וטריא ובהרכבה וניסוחה האחרון של הסוגיא. בהתאם למבנה הסוגיא, מסגרתה ומהלכה, משתנה משמעותם של ביטויים זהים ולהיפך, ויש להישמר מפני מיון חיצוני של הטרמינולוגיה ושל נוסחאות קבועות – כמורגל בפייהם של רבותינו מבית מדרשו של הרמב"ן: "ודכותה הרבה בתלמוד – לשון אחד בפירושים מתחלפים".

גאונים, ראשונים וחוקרי תלמוד הירבו לעסוק בבעית הציטטות האמוראיות שאינן נמצאות לפנינו במקומן העיקרי, וידועים דברי רב האי גאון בתשובתו המפורסמת: "הרבה בלא מנין יש בתלמוד שמועות שנאמרו בתוך מעשים וגופה דשמעתא לא נאמרה בדוכתא אחריתי וכו' וכמה תמהנו עד שראינו רוב התלמוד כן", וזה לשון הרמב"ן: "והא דאמר' הכא וקשיא לן... לא מיתמר בגמ' בשום דוכתא אלא הכא... וכן הרבה שלא הוזכר להן מקום עיקר בגמרא...". בעיה זו היא אמנם מן החשובות בחקר התלמוד, ובמיוחד בשאלת מקורות התלמוד ועריכותיהן של המסכתות השונות, אבל אין היא נוגעת בהכרח לבעית הטרמינולוגיה ולדרכי הציטטה. כך למשל, בדוגמאותיו של רב האי אין שום דבר מיוחד בדרך הציטטה; ההבאות הן מפורשות ושלמות: "דתנן אלמנה מוכרת שלא בפני בית דין וכו' ולא מי אתמר עלה א"ר יוסף בר מניומי א"ר נחמן וכו'..." או "דאמר רב כשם שהשבת קובעת למעשר כך שבת קובעת לקידוש" – הדברים מובאים בדרכי הציטטה הרגילות והם כשלעצמם ברורים ומוכנים. הבעיה במקרים אלה אינה בעית הסוגיא המצטטת אלא בעית המקור שממנו מצטטים והיחס שבין הסוגיות – ולא בכך נדון הפעם. במסגרת זו נעסוק רק בציטטות המקוטעות וברמיזות הקצרות, שהן כשלעצמן אינן מובנות מן המובאה עצמה – לא הקשרן המקורי ולא משמעותן העניינית – אלא אם כן מקורן ידוע. ובמיוחד חד בסוג אחד, והוא: "כדאמר רב פלוני (כדבר פלוני)... הכא נמי...".

הציטטות המרובות שבתלמוד, גם אם הן נמצאות לפנינו במקומן, יש צורך לגלותן ולציין את מקורן; ובמיוחד נכון הדבר לגבי הציטטות המקוטעות והרמיזות המעוררות פלות. אבל כידוע, התלמוד אינו רגיל בציון מראי מקומות, והוא מסתפק בהבאה

4. ראה למשל רמב"ן גיטין כה, ס"א: "דההיא סוגיא [דסוכה]... בתר גיטין נשנית... דאמרינן בהדיא ורמינן עלה ואמר אב"י וכו'".
5. מאז ר"י לוי בהקדמתו הקצרה והתמציתית לפירושו לירושלמי בבא קמא (ברסלאו 1895).
6. שערי תשובה סי' קט והמקבילות (ראה: אוצר הגאונים, פסחים, עמ' 104 סי' רסט).
7. חידושי חולין פא, ע"א ד"ה "הא דמותיב רבה" (מהד' רייכמן קנה, ע"א. וראה כעת ש' אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א, עמ' 27 ועמ' 83).
8. בבא מציעא לב, ע"א.
9. פסחים קה, ע"א.

עצמה בלשונות: ”דתנן“, ”כדתניא“, ”והאמר“, ”ואמרין“ וכיוצא באלו. וכבר כתב ר' יעקב חאגיז בהקדמתו לפירוש המשנה¹⁰: ”דרך כל כותבי ספרים בפרט ספר גדול רומזים ממקום למקום ואומרים כמו שכתבתי בענין פלוני ועיין בפרק פלוני – ולא נמצא בכל הגמרא דבר זה אלא כדבעינן למימר או ואקימנא לה ואינו מזכיר שום מקום וכו'“. תפקיד זה של ציון מראי מקומות מוטל על מפרשי התלמוד ומצייני הציונים לדורותיהם ולמיניהם. בדרך כלל, לבקי בתלמוד ובמקורותיו, אין כל בעיה בציונים אלה. אבל לעתים קרובות – ובמיוחד במקרים של פרפרוזות, ציטטות מקור טעות ורמזיות – אין הדברים פשוטים כלל. ואמנם לא פעם נחלקו הראשונים בזיהוי של המקור המכוון או שהעירו: ”לא ידענא היכא“ או ”לא איתפרש היכא“ וכיוצא בזה. לא בכדי, אחד החיבורים הראשונים שהגיע לידינו והמקיף חלק גדול מן התלמוד – ”ספר מפתח מנעולי התלמוד“ לרב נסים גאון – היתה זו מטרתו העיקרית, וכלשון מחברו: ”הודעת מקום כל הלכה נאמרה בתלמוד שלא במקומה ועיקרה.“¹¹ ואף-על-פי-כן ישנם מקרים – לכאורה יוצאים מן הכלל – שבהם טורח התלמוד עצמו להבהיר, ולאחר הציטטה המקוטעת מוסיף הוא את מקורה.

התלמוד רגיל להשתמש במאמרי אמוראים, שבמקורם נאמרו לענין מסוים ובהקשר אחר, בלשון: ”כדאר"פ (כדר"פ)... ה"נ...“. רוב רובן של ציטטות אלו הן פירושים ואוקימתאות למקורות תנאיים ולמאמרי אמוראים. כך, שהציטטה המקוצרת כשלעצמה – כאשר אין יודעים את מקורה ואת הקשרה המקורי – אינה מובנת כל צרכה. כגון: ”כדאמר רב נחמן בר יצחק לא נצרכה אלא לצרה עצמה – הכא נמי לא נצרכה אלא לצרה עצמה“¹². השתמשות זו במאמרי האמוראים¹³ נמצאת כמעט תמיד בסתמא דגמרא, ורק במקרים מועטים מובאים הדברים על ידי אמורא ששמו מפורשי. בציטטות אלו לא קיימת בעיית חסרונם של הדברים במקומם העיקרי; כל המאמרים נמצאים במקומם המתאים. ולכן, פטורים אנו מניתוח הסוגיא ומקבילתה מבחינה זו, ואפשר לדון בצורת ההבאה מבלי לדון בשאלת מקורה. הרמזיות בנוסח זה רגילות בתלמוד,¹⁴ והן אופייניות לדרכי הרמיזה בכלל. ייחודן הוא בכך, שבניגוד גמור למקובל מוסיפים לפעמים ציון למקורה של הציטטה בלשון: ”והיכא איתמר דרב פלוני?“.

בחלק גדול מן הציטטות בנוסח ”כדרב פלוני... הכא נמי...“, אין כל בעיה בגילוי מקורן – לעתים קרובות מקורם של הדברים¹⁵ במסגרת אותה סוגיא עצמה (גם אם על מקור אחר) או במסגרת סוגיא אחרת שם בסמוך. כך למשל, בשרשרת של ראיות

10. עץ החיים, ווארשא תקכ"ג, עמ' 8 ב.

11. מהדורת גילדנטל ד' ע"ב.

12. יבמות יד, ע"ב.

13. למעשה זוהי ”השתמשות“ במאמרי אמוראים ו-העברה“ מענין לענין – אלא שכאן נאמר במפורש: לא ”א ר פ“ אלא ”כ ד א ר פ“, ר"פ לא אמר זאת לענין זה ממש; אין כאן אלא שימוש משני בדבריו המקוריים – ראה אלבק, להלן בהערה 27.

14. וגם באלה ספק רב הוא אם אמנם נאמרו הדברים תמיד על ידו, ואכמ"ל.

15. באוצר לשון התלמוד, חלק יא, עמ' 683–686 נרשמו כמאה ועשרים ציונים, בחלוקה מלאכותית (ולא תמיד מדויקת).

16. לפחות לפי ניסוחם בגמרא שלנו – מבלי להכנס לשאלה האם אמנם כך ואמנם שם נאמרו הדברים במקורם.

וקשיות ממשניות ומבריינות שונות, כאשר דחה אמורא אחת מן הראיות באוקימתא או בפירוש כלשהו – דוחים ראייה דומה ממקור אחר¹⁷ מטעם דומה ובלשון: "כדאמר רב פלוני... הכא נמי...".¹⁸ יתר על כן, משתמשים בנוסח זה גם כאשר למעשה אין ציטטה כלל; דברי האמורא במקורם לא רק שהם נמצאים שם בסמוך אלא שמעיקרא נאמרו על אותו מקור עצמו, ולעתים אף מאותו טעם. הדברים מנוסחים כציטטה רק משום שהם מובאים בהקשר אחר. כגון אותן שתי "ציטטות" סמוכות שבבבא קמא סח, ע"א: "כדאמר רבא מפני ששנה בחטא הכא נמי מפני ששנה בחטא" ובסמוך לו "כדאמר רב נחמן פרט לשהקנה לשלשים יום הכא נמי פרט לשהקנה לשלשים יום" – ושם להלן בסוגיא הסמוכה בסוף העמוד, על אותה משנה ועל אותה ברייתא, נמצאים דברי רבא ורב נחמן במקורם. וכבר העיר שם בעל ה"שיטה" שבשיטה מקובצת שם: "ק"ק לי דרבא ורב נחמן אהך מתנייתא גופייהו אמרי למילתייהו לקמן בשמעתין וכה"ג לא שייך לומר כדקאמר ה"נ וכו'... ושמא יש לחלק..." (ע"ש). אבל אף-על-פי שב"כה"ג לא שייך", מצינו כזאת גם במקומות אחרים, וכבר העיר על כך הרש"ש בהגהותיו לפסחים נד, ע"ב וצ"י שם גם להא דב"ק הנ"ל וכן בחולין קיט, ע"א וכתובות צט, ע"ב וברש"ש שם.

ובעוד שבכל הדוגמאות הנ"ל אין כל צורך בציון המקור – או משום שאין ציטטה של ממש או משום שהרמזים מובנים מיניה וביה – משתמש התלמוד באותו נוסח אף לציטטות ממסכתות ומסדרים אחרים גם כשהדברים במקורם על מקור אחר ובהקשר אחר לגמרי נאמרו.¹⁹ ציטטות-רמיזות רחוקות כאלו רגילות בתלמוד, והן מוכרות

17. לעתים קרובות הראיה ודחיתה הסתמית "כדר"פ" קודמות בסידור התלמוד שלפנינו לדברי האמורא המפורשים, ורש"י רגיל להעיר: "לקמן בשמעתין".

18. כגון זו שבבבא קמא קד, ע"א, בסוגית שליח שעשאו בעדים: "תנן (לרומיא) השואל את הפרה ושילחה ביד בנו וכו' (בבא מציעא ח, ג)..." – כדאמר רב חסדא בשכירו ולקטו הכא נמי בשכירו ולקטו; תנן (שוב לרומיא) לא יתן לא לבנו ולא לשולחו (משנת ב"ק שם)..." – תר"גמא רב חסדא בשכירו ולקטו. ובדומה לכך אבל שלא באותו הקשר ממש, כגון ב"ק קטו, ע"ב, על המשנה שם (י, ד): "זה בא בחביתו של יין וזה בא בכדו של דבש וכו'" מקשה הגמרא: "ואמאי לימא ליה מהפקרא קא זכינא מי לא תניא הרי שהיה טעון כדי יין וכו' (תוס' מ"א, ח) – כדא"ר ירמיה כשעקל בית הבד כרוך עליה ה"נ כשעקל בית הבד כרוך עליה", ואח"כ שם בסמוך באותה סוגיא, אבל שלא בהקשר ישיר עם משנת ב"ק, על קושיא מבריייתא אחרת: "וכל היכא דאיכא הפסידא לכתחילה לא יאמר והתניא הרי שהיו לו עשר חביות של טבל וכו' (תוס' דמאי ח, יא) א"ר ירמיה כשעקל בית הבד כרוך עליה". וכך גם כשדברי האמורא המצוטטים על מקור אחר ובמסגרת סוגיא אחרת נאמרו, אבל הם נמצאים לפנינו שם בסמוך ונראה. כגון, בבא קמא מד, סע"א על המשנה (ד, ו): "שור שהיה מתחכך בכותל וכו' פטור; אמר שמואל פטור ממיתה וחייב בכופר... ואמאי הא תם הוא – כדאמר רב במועד ליפול על בני אדם בבורות הכא נמי במועד להתחכך על בני אדם בכתלים", ודברי רב נמצאים שם להלן (מח, ע"ב) על המשנה שבפרק הבא (ה, ג). אבל לעתים קרובה סמיכות הענינים עד כדי כך שלכאורה תמוה שהדברים הובאו כציטטה, כגון זו שבימא לא, ע"ב על המשנה שם (ג, ד): "פירס סדין של בוץ; מ"ש של בוץ – כדאמר רב כהנא כדי שיכיר שעבודת היום בבגדי בוץ הכא נמי שיכיר שעבודת היום בבגדי בוץ", ודברי רב כהנא נמצאים שם להלן (לה, ע"א) על המשנה הדומה והקרובה לה (ג, ו). (וכאן באמת מקשים הראשונים: "תימא מ"ש דאמרה למיל-תיה אסיפא ולא ארישא? תוס' ותו"י ד"ה "כדאמר", אבל ראה ריטב"א שם סד"ה "כדאמר": "ונוסחי איכא דגרסי הכא א מ ר רב הונא (כהנא) וכו' ור' דק"ס שם עמ' 80 אות ז).

19. כגון שבת קיד, ע"ב: "ימי אמרינן כהנים ורזיזים הם והתנן שלש להבטיל את העם ממלאכה

לכל לומד.²⁰ כשם שמצטטים דברי אמוראים שבאותה סוגיא ובקרבת מקום, רומזים באותה צורה ובאותו נוסח ממש לדברים שבסדר אחר ולענין אחר לגמרי. כך למשל, שני המאמרים הסמוכים שבסוגיא הקצרה שבנדריים מב, ע"ב מצוטטים במקום אחר בלשון "כדאר"פ... ה"נ...", אבל האחד בקרבת מקום ולענין קרוב ולכן הוא מובן וברור – ואילו האחר בסדר אחר ולענין שונה לגמרי ואין להבינו שם בלי ידיעת מקורו. על המשנה בנדרים (ד, ה): "המודר הנאה מחברו וכו' ובשיעית אינו יורד לתוך שדהו אבל אוכל הוא מן הנוטות" נאמר בגמרא: "מאי שנא דאוכל מן הנוטות דפירי דהפקרא אינון ארעא נמי אפקרה?" ועל כך באים שני תירוצים: (א) "אמר עולא בעומדים אילנות על הגבולין", (ב) "ר"ש בן אליקים אמר גזירה שמא ישהה בעמידה". תירוץ של ר"ש ב"א מצוטט באותו פרק, שם לעיל (לט ע"א) על המשנה הקודמת (ד, ד): "המודר הנאה מחברו ונכנס לבקרו עומד ולא יושב" – "כדאר"ש ב"א גזירה שמא ישהה בעמידה ה"נ גזירה שמא ישהה בעמידה", כאן הדברים קרובים הן מבחינת המקום והן מבחינת הענין.²¹ ואילו דברי עולא מובאים במו"ק ה, סע"ב על תוספתא דאהלות פרק ז: "מצא שדה מצוינת וכו' יש בה אילנות בידוע שנחרש בה קבר אין בה אילנות בידוע שאבד בה קבר" ומקשים "וליתחוש דילמא אילנות מגואי וקבר מבראי" ומתריצים "כדאמר עולא בעומדין על הגבולין ה"נ בעומדין על הגבולין". ר"ח, רש"י ואחרים לא ציינו למקור דבריו של עולא. הר"ש בן היתום בפירושו שם אף מעיר במפורש: "לא ידענא היכא אמרה עולא להא מילתא" וכן בעל פירוש משקין שהו"ל הרמ"ל זק"ש: "לא ידענין היכא" – עד שבא הרש"ש וציין להא דנדרים.²²

שלש להבדיל בין קודש לחול (סוכה ה, ה) – כדאמר אב"י לשאר עמא דבירושלים ה"נ לשאר עמא דבירושלים. וכאן כמוכח חייב רש"י להעיר על מקורם של הדברים והוא מצטט את הסוגיא כולה ח"ל: "כדאמר אב"י, בסדר יומא בפרק ג נבי נברשת שעשתה הילני המלכה וכו' ומתבינין ורמינהו הקורא ק"ש וכו' ואמר אב"י לשאר עמא דבירושלים; וכן מעיר הר"ח בפי' רוש: "כדאמר אב"י התם ביומא לענין נברשת של זהב וכו'" והוא מביא, בקיצור ובפרפרזה כדרכו, את סוגית יומא; וכן רנ"ג בספר המפתח, שם: "ומשכחת דברי אב"י במס' יומא בפרק אמר להן הממונה וכו'" ומעתיק את הסוגיא, וכך נוהג התלמוד גם במקרים שהציטטה כשלעצ"מה בלי ידיעת עיקרה ומקומה אינה מובנת כלל, למשל בעבודה זרה מח, סע"ב בסוגית זוח"ג: "כדאמר רב מרי בריה דרב כהנא מה שמשיב בעור פוגם בבשר – הכא נמי מה שמשיב בנביה פוגם בצל" – כאן עצם ההשוואה רחוקה וחיצונית בלבד, כלומר לא כל שבח הוא שבח גמור, שהרי הפגם שכנגדו, ואם אין יודעים את מקור הדברים בסוגית בכורות (לג, ע"ב) ותמורה (כד, ע"א) אין להם כאן כל מובן.

²⁰. ראה למשל בבא בתרא פו, סע"ב: "כדאמר רב כהנא שנתות היו בהין – ה"נ שנתות היו במידות" – שנתות היו בהין – משנה היא במנחות ט(י), ב: "ראב"צ אומר שנתות היו בהין" – וכבר העירו הראשונים שהכוונה לסוגית שבת פ, ע"ב: "אלא אר"כ שנתות כדתנן שנתות היו בהין".

²¹. ייתכן גם שדברי ר"ש ב"א מוסבים באמת על שתי המשניות, ואולי דוקא על הראשונה (ד) כמסורת הירושלמי שם ד, ד (לח, סע"ג) – וכבר העירו על כך, ראה לאחרונה: ד' הלבני, מקורות ומסורות, עמ' שיב. – וראה לעיל הערה 16.

²². במסה"ש לא צויין לא בנדרים ולא במו"ק. – ובאמת היה אולי מקום לטעות שמקור דברי עולא באהלות, שהרי כבר ראינו שמשמשים בלשון "כדאר"פ... ה"נ..." גם כשר"פ על אותו מקור עצמו אמר, אלא בהקשר אחר, כגון הא דב"ק סח, ע"א והדומות לה שציין לעיל.

אבל אף-על-פי שאנו רואים, שהתלמוד רגיל להסתפק בציון הקצר "כדאר"פ... הנ"ל...²³ בין לדברים קרובים ובין לדברים רחוקים, מבלי לציין למקורם, – מצאנו בכחמשה עשר מקומות²⁴ – יוצאים מן הכלל לכאורה – שהתלמוד מוסיף ומבהיר, מיד לאחר "כדאר"פ... הנ"ל...": "והיכא איתמר דר"פ – אהא דתנן²⁵ וכו' אר"פ...²⁶ ולכאורה מתעוררת השאלה, מה ראו על כך שדוקא בחמשה עשר מקומות אלה טורחים לברר וחוזרים ומביאים את המקורות במפורש, בעוד שבדרך כלל רגיל התלמוד ברמזיות מרמזיות שונות בסומכם על בקיאותו של הלומד ו"ידעו שאנו יכולין לידע אותה שמועה מהמקום אשר נזכרה כבר"²⁷?

ברם, אם בודקים את סוגיות "והיכא איתמר" אחת לאחת מתברר, שככל הנראה גם באלו אין הכוונה לציון מראה-מקום. ברוב המקרים מופיע נוסח זה דוקא במקומות שאין צורך במראה-מקום כלל, שהרי אין שם ציטטה ממקום אחר. מקומם הטבעי של המאמרים המובאים, גם בלאו הכי, במסגרת בה "ציטטו" כביכול, או שלפחות יש מקום – או אף צורך – להבאתם שם; מכל מקום, לא הובאו לסוגיית ר' ק לשם ציון מקורן של ה"ציטטות". בדומה לשימוש בדברי האמוראים בנוסח "כדאר"פ רב פלוני... הנ"ל..." שראינו לעיל, שמקורם של הדברים באותה סוגיית גופה, ולעתים על אותה משנה או ברייתא עצמה²⁸ – כך גם כאן. וברור שבמקרים אלה המאמרים "המציטטים" אינם נמצאים בשום מקום אחר, שהרי כאן נמצאו וכאן היו.²⁹

כך למשל בסוגית עירובין ט"ז, ע"ב על המשנה (א, י): "מקיפין בקנים וכו' בשירא דברו דברי ר' יהודה: בשירא אין ביחיד לא והתניא ר' יהודה אומר וכו' – כדאמר ר"נ ואיתימא רב ביבי בר אבבי לא נצרכא אלא ליתן להן כל צרכן ה"נ (משנה הנ"ל) ליתן להן כל צרכן – והיכא³⁰ איתמר דר' נחמן ואיתימא רב ביבי בר אבבי אהא דתנן (המשכה הישיר של המשנה הנ"ל) כל מחיצה שאינה של שתי וערב

23. ובצינונים ורמזים קצרים עוד יותר – כגון "וכדר"פ" מבלי להביא הענין כלל (כג' שבועות מב, א': "וכדאבימי בדרא", והרבה כיו"ב).

24. למעשה מופיעה לשון זו שמונה עשרה פעם בש"ס (ראה אוצר לשון התלמוד, חלק ה, עמ' 2416), אבל צא מהן שתיים מן השלש שבחולין קיט, ע"ב-קכא, ע"א, שם חוזרים על הסוגיית פעם ב"לישנא אחרינא א"ל" ופעם ב"ואיכא דמתני לה אהא". ואילו ביומא סט, רע"ב: "והיכא איתמר דר"ח אהא דתניא" ליתא בשום כ"י, ולא בקטעי גניזה ולא במדרה"ג ויקרא עמ' 430 ועוד. בסוגיית זו עסק לאחרונה ד' הלבני בספרו: מקורות ומסורות, עמ' תסז, – אבל כאמור נוסח הדפוסים משובש, ואכמ"ל.

25. או: דתניא, דאר"פ, דאיבעיא להו.

26. בנוסח זה ישנם שינויים קטנים בין המקבילות ובכ"י, אבל נראה שהעיקר הוא: "והיכא... אהא... אמר...", ואכמ"ל.

27. חוקרים שונים נעזו כבדרך אגב בנוסחא זו, אבל כמדומני לא עסק בכך איש במיוחד. כך למשל Weiss, *MGWJ* 73; הר"ח אלבק, בספרו האחרון: מבוא לתלמודים, בפרק על ה"העברות" וה"השתמשות" במאמרי האמוראים נעז ב"כדאר"פ... הנ"ל... ואף העיר ש"לפ" עמים (!? – י.ז.). בלי "והיכא איתמר" – ויש שטרחו לברר היכן המקום שבו נאמר דבריו של האמורא" (עמ' 455–456) – אבל גם הוא לא עסק בכך מבחינה זו ולא התכוון למצות את החומר כולו.

28. כגון ב"ק סח, ע"א ועוד שהזכרנו לעיל.

29. ראה להלן הערה 40.

30. כ"ה בכ"י – ראה לעיל הערה 26.

אינה מחיצה דברי ר' יוסי ב"ר יהודה: ומי אמר ריב"ז הכי והתניא אחד יחיד ואחד שיירא וכו' אר"נ ואיתימא רבב"א ל"נ אלא ליתן להן כל צרכן". וברור, שאין כאן הבאת מקור, אלא קישור בין השימוש במאמר ובין המאמר המקורי.³¹ וכך גם להלן שם לא, סע"ב על המשנה (ג, ב): "השולח עירובו ביד חש"ו וכו' ואם אמר לאחר לקבל הימנו ה"ז עירוב: וליחוש דילמא לא ממטי ליה – כדאמר רב חסדא [אמר רב]³² בעומד ורואהו ה"נ בעומד ורואהו, וליחוש דילמא לא שקיל מיניה כדאמר רב יחיאל חזקה שליה עושה שליחותו ה"נ חזקה שליה עושה שליחותו – והיכא אתמר דרב חסדא ורב יחיאל אהא³³ דתניא נתנו לפיל והוליכו לקוף והוליכו אין זה עירוב ואם אמר לאחר לקבל הימנו ה"ז עירוב (ראה תוס' עירובין ב[ג], יב):³⁴ ודילמא לא ממטי ליה אר"ח [אמר רב] בעומד ורואהו ודילמא לא מקבל מיניה אמר רב יחיאל חזקה שליה עושה שליחותו". ובכן, אותם הדברים, על אותה הלכה ומאותו טעם, ואין ביניהם אלא מעין "אנא אמירתא ניהליה אמתניתין והוא אמרה אבריתא" (שם כט, ע"א). ואמנם, בירושלמי נמסר (בשם ר' אלעזר) על המשנה: "וצריך לעמוד עמו".³⁵ ובאמת כבר הקשו הראשונים:³⁶ "וא"ת אמאי לא איתמר מילתייהו אמתניתין דהכי נמי צריך לשנויי אמתניתין". ראינו,³⁷ שמעין זה הקשו הראשונים גם ביומא לא, ע"ב בהא דרב כהנא על "סדין של בוך" – אלא ששם המקור וההעברה נמסרו על שתי משניות שאינן סמוכות, ולכן הם הובאו בנפרד כל אחד במקומו – משא"כ בסוגיות עירובין טז, ע"ב ולא, ע"ב; כאן נמסרו המקור וההעברה על אותה משנה עצמה או על משנה ועל ברייתא מקבילה, ולכן הובאו הדברים זה ליד זה עם מילות הקישור "והיכא איתמר דר"פ – אהא...".

ונראה, שאמנם כך יש לפרש גם במקרים אחרים – מקומם של הדברים בסוגיא שם, "והיכא איתמר" אינו משמש כהבאת המקור וציון מראה מקומו של המאמר אלא מעין ניסוח מקשר בין השימוש המשני במאמר ובין המאמר המקורי, שאותו יש להביא שם גם בלאו הכי. כך נראה בסוגיות דלהלן: קידושין כא, סע"א ("כדאמר רב נחמן בר יצחק"), בבא קמא כ, ע"א ("כדאמר רבא"), בבא בתרא קכו, ע"א ("כדאמר רב עוקבא בר חמא"), חולין קמ, סע"א ("כדאמר רב כהנא") – בכל המקרים הללו מקומם הטבעי של המאמרים במסגרתם הנוכחית, ונראה ודאי שהם לא הובאו שם כציון מראה מקום בלבד. בסוגיות: כתובות לב, ע"ב ("כדאמר רבי אילעא") ונדה יג ע"א ("כדאמר אביי") – אמנם אין עיקר מקומם של המאמרים שם, אבל הם שייכים מבחינת הענין והתוכן גם³⁸ לשם, ואף באלו אין כל סיבה להניח שהן משמשות רק

31. ועדיין צ"ע האם אמנם המאמר במקומו לסיפא דוקא נאמר – עיין תוס' עירובין ב(ג), ה ותוספתא כפשוטה, עמ' 322–323 (וראה לעיל הערה 16).

32. כ"ה ברוב כ"י וראשונים.

33. "אתמר" ליתא בכ"י.

34. ועי' תוספתא כפשוטה, עמ' 331–332.

35. אבל ראה תוסכפ"ש הנ"ל.

36. עי' תוספות ד"ה "והיכא איתמר".

37. לעיל סוף הע' 18.

38. ואמנם זו של אביי בנדה נמצאת גם להלן שם (מג, ע"א) במקומה העיקרי, ועל זו של כתובות ראה א' וייס, *MGWJ* 73, עמ' 134; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 566, ועצ"ע. – ראה גם להלן הערה 40.

מראי מקום. ונראה שגם בפסחים לג, סע"ב ("כדאמר רב אשי"), נלמדו דברי רב אשי במסגרת סוגית פסחים עוד לפני שהסוגיא המאוחרת קשרה את המאמר לסוגית "גופא" שם.³⁹ בשבת ה, סע"א ("כדאמר רבא [רבה]") נכון אמנם שמבחינת העניין אין מקום המאמר שם בסוגיא, ובאמת זו היא ציטטה של ממש⁴⁰ – אבל גם זו לצורך הסוגיא שם הובאה, שהרי ממשיכים לדון במאמר ודוחים את ההשואה: "אימור דאמר רבא [רבה] בספר וכו'".

הצד השווה שבכל עשרת סוגיות "והיכא איתמר דר"פ" הנ"ל, שהמאמרים המצוטטים ב"כדאמר רב פלוני" שייכים למסגרתם הנוכחית גם בלאו הכי – ברובם שם עיקרם ושם מקומם, ואילו באחרים מקומם גם שם – מכל מקום, אין לראות בהם הבאת מקור, בבחינת ציון מראה מקום.

אבל בחמשת הסוגיות הנותרות⁴¹ בהן מופיע "והיכא איתמר דר"פ" אין כל סיבה עניינית להבאת המאמר במקורו, מלבד העובדה שהסוגיא השתמשה בו לצורכה ב"כדאר"פ". ואמנם נראה ודאי, שבסוגיות אלו משמש "והיכא איתמר" אך ורק כהבאת מקור וכציון מראה מקום. ואם כן, נשאלת באמת השאלה, מדוע דוקא במקרים בודדים אלה הוסיפו והביאו את המאמרים במקורם, בניגוד גמור לדרך התלמוד, שהרי בכל מקום אחר – ולא רק ב"כדאר"פ" – מסתפקים תמיד בציטטות מקוטעות וברמיזים רחוקים?

ברם מתברר, שבחמשת מקרים אלה מצטטים מאמרי אמוראים על מקורות תנאיים – משנה וברייתא – מן הסדרים זרעים וטהרות.⁴² סדרים שאין עליהם תלמוד בבלי. ואכן נראה, שמאמרים אלה הובאו במפורש אך ורק משום שאין הם נמצאים בתלמוד במקומם העיקרי, ואין הלומד יכול לדעת את כונת הרמז המקוצר ממקום אחר, כדרך שהוא יכול לדעת בסדרים האחרים שתלמודם נמצא בידינו. נכון אמנם, שגם כלפי מאמרי אמוראים לסדרים זרעים וטהרות מסתפקים לפעמים בציטטות מקוטעות וברמיזות, אבל במקרים אלה הדברים נמצאים תמיד במפורש במקום אחר בתלמוד. כך למשל בנוסח שאנו דנים בו "כדאר" פלוני... הנ"ל": שבת קמד, סע"ב: "כדאמר ר' יוחנן בטיפה המלוכלכת ע"פ הדד הכא נמי בטיפה המלוכלכת ע"פ הדד" – ודברי ר' יוחנן אלה הובאו במלואם, עם משנת כלים (ח, יא) שעליה הם מוסכים, בכריתות יג, סע"א. ואכן, ציטטות מן הסדרים זרעים וטהרות מובאים בדרך כלל במפורש והם מבוררים מיניה וביה ואם לאו הרי שהדברים נמצאים במפורש במקום אחר בתלמוד. וכמדומני, שלא נמצא בכל התלמוד הבבלי⁴³ כולו ציטטה מקוטעת או רמז מכל סוג

39. מבנה הסוגיא כולה שם טעון בירור – ואכמ"ל.

40. ואמנם זו היחידה שהובאה בלשון "אהא דתנן... והוינן ב...". והיא יחד עם זו של גדה יג, א הן היחידות שנמצאות לפנינו גם במקום אחר (ר' לעיל הערה 38) – אע"פ שכביכול כולן "ציטטות" הן.

41. להלן הערה 42.

42. עירובין כח, ע"ב: "כדאמר ר' יוחנן וכו'" (תוס' מעשרות); סוכה טו, ע"ב: "כדאמר ר' חנן אמר רבי וכו'" (משנה כלים); כתובות כד, סע"א: "כדאמר ר' חמא בר עוקבא וכו'" (משנה טהרות); חולין קיט, ע"ב (ראה לעיל הערה 24): "כדאמר ר' אלעא וכו'" (משנה עוקצין); כריתות טו, ע"ב: "כדקאמר רב יוסף וכו'" (תוס' מכשירין).

43. משא"כ בירושלמי – גם בעניני קדשים וטהרות, ואכמ"ל.

שהוא למאמרים מן הסדרים זרעים וטהרות אלא אם כן הם מפורשים במקום אחר בארבעה סדרי התלמוד.

מאמרים אלה המובאים ב"והיכא איתמר" מאמרים ארץ-ישראליים הם, וכנראה שהם נאמרו לגופם של הסדרים זרעים וטהרות – מלבד כריתות טו, ע"ב: "כדקאמר רב יוסף בניתזין בכל כוחן ה"נ בניתזין בכל כוחן, והיכא איתמר דרב יוסף אהא דתניא (תוס' מכשירין פרק א) זב וטמא מת וכו'". כאן יש לפנינו לכאורה ציטטה מדברי אמורא בבלי לסדר טהרות. אלא שנראה שסוגיא זו אינה מקורית בניסוחה, דברי רב יוסף מקורם כנראה בסוגיא כריתות שם ואין "והיכא איתמר" הבאת מקור אלא ניסוח של קישור לדברי רב יוסף שמקורם בסוגיא שם – כדרך שמצאנו זאת במקומות אחרים.⁴⁴ – אלא שעלי לותר כאן על ניתוחה המפורט של סוגיא קשה זו – ועצ"ע.⁴⁵

בחיבורי על עניני הסדרים זרעים וטהרות בתלמוד הבבלי,⁴⁶ נסיתי להוכיח שאר-בעת סדרי הבבלי – על מקורותיו ועריכותיו השונים – הם יחידה אחת שלמה שלא הכילה מעולם תלמוד לסדרים זרעים וטהרות. סדרים אלה אף לא נלמדו בישיבות בבל, וממילא לא נוצר עליהם "תלמוד". מאמרי האמוראים לגופם של הסדרים זרעים וטהרות הנמצאים בבבלי, של אמוראי ארץ ישראל הם – ואילו דברי אמוראי בבל בעניני זרעים וטהרות, מקורם תמיד במסגרת סוגיות ארבעת הסדרים שתלמודם נמצא בידינו. ולכן, נוהג התלמוד הבבלי ביחס מיוחד כלפי הסדרים זרעים וטהרות שלא היו כלולים במסגרת לימודי הישיבות.⁴⁷ יחס מיוחד זה בא לידי ביטוי – בין היתר – ע"י תוספת פירושים, הבהרות מתמידות ובמיוחד בהבאות שלמות ובניסוחים ברורים בכל הנוגע לציטטות מסדרים אלה.⁴⁸ הציטטות הן תמיד מפורשות, הן בציטטות מן המקורות התנאיים (כגון "כר' פלוני... ד תנן..."), "כמאן דאמר... ד תניא... וכד' והן בהבאות מדברי האמוראים (כגון: "הניחא לר' פלוני... ד איתמר... וכד'). רמזים למקורות תנאיים ולדבריהם של אמוראים בעניני זרעים וטהרות נמצאים רק במקרים שהדברים מובאים במפורש ובמלואם במקום אחר במסגרת ארבעת סדרי הבבלי.⁴⁹

ואם אמנם כדברינו כן הוא, המקרים המועטים יחסית של "והיכא איתמר דרב פלוני" יכולים לשמש לנו דוגמא טיפוסית לדרכי התלמוד בציטטות וברמזות.

44. ראה לעיל עמ' 181. – וכנראה שגם כאן מפרש רב יוסף את ברייתא דטהרות מאותו טעם שהוא פירש כך "הכא", ע"ש – משא"כ בארבעת המאמרים האחרים.

45. ראה מש"כ על סוגיא קשה זו במקומה (ר' הע' הבאה).

46. סוגיות בבלי לזרעים וטהרות (בדפוס).

47. על עובדה זו עמדו כבר הראשונים – ראה מש"כ בחיבורי הנ"ל פרק ג.

48. עובדה זו בולטת במיוחד במקרים שהתלמוד מזכיר ענינים שונים מסדרים שונים זה ליד זה – לעניני זרעים וטהרות מובאים המקורות במפורש, ואילו שאר הענינים מוזכרים ברמז בלבד – ראה למשל ברכות מא, ע"א וש"ג (יחטה דתנן וכו') – וכאלה עוד.

49. ואסתפק כאן בדוגמא קטנה ופשוטה אחת – על הרמז המקוטע למשנת אהלות שבחגיגה כו, ע"א, מעיר בעל דקדוקי סופרים (שם עמ' 89–90 אות ס – וכגירסת כ"מ כ"ה בכ"י אחרים); "וסמך על המשנה דאהלות פ"ה שהיתה ידועה להם" – אבל משנה זו הובאה שם לעיל כב, ע"ב.

התלמוד, אע"פ שהוא מרבה ברמיזות, אינו רגיל לציין מראי מקומות – גם "והיכא אתמר דר"פ" אינו ציון מראה מקום, אלא נוסח מקשר בין ההעברה ובין המאמר המקורי המובא כבר שם גם בלאו הכי. מאידך, בציטטות מן הסדרים זרעים וטהרות אין התלמוד נוהג ברמיזות; הדברים מובאים תמיד במפורש – ולציטטות המקוטעות מוסיפים את מקורם ב"והיכא אתמר".

אפשר כמובן, שכל זה אינו אלא ענין לעריכות האחרונות ולניסוחו הסופי של התלמוד שבידינו. מהרי"ן אפשטיין⁵⁰ אף מרחיק לכת, ומעיר באופן סתמי וכללי "שזוהי דרך הסבוראים להיסמך על דברים שנאמרו במקומות אחרים, ביחוד באותה המסכת, מבלי לפרש אותם, ואין זה דרך התלמוד". אלא שעדיין יש מקום לדון בדברים אלה, לפחות בניסוח כללי זה, וכנראה שיש להבחין בין רמיזות לרמיזות. ענין זה דורש מחקר מקיף בכל דרכי הציטטות והרמיזות למיניהם ולסוגיהם בתלמוד בכלל, ואני מקוה לדון בכך בהזדמנות אחרת. מכל מקום ראינו שהתלמוד הבבלי, בניסוחו הסופי שבידינו, רגיל בציטטות מקוטעות ונוהג לרמוז מענין לענין במסגרת ארבעת הסדרים שיש עליהם תלמוד, "כי ידעו שאנו יכולין לידע אותה שמועה מהמקום אשר נזכר כבר", כלשוננו של רב נסים גאון – מה שאינו כן בעניני הסדרים שאינם כלולים במסגרת זו.

50. מבואות לספרות האמוראים, עמ' 37.